

תמר כתר־אל

על דיבורים ומעשים

אידאולוגיה לשונית ופעולה חברתית

עבור אנתרופולוגית לשונית, הטענה הנפוצה שצריך "להפסיק לדבר ולהתחיל לעשות" מקפלת בתוכה את הקשר הסבוך בין לשון ותרבות ובין שפה ופעולה. האנתרופולוגיה הלשונית – תחום מחקר שמשלב תובנות בלשוניות על ההיבטים הצורניים והפונקציונליים של השפה עם תובנות אנתרופולוגיות על תהליכים תרבותיים וחברתיים רחבים שמעצבים את דרכי השימוש בשפה – מתמקדת הן בחקר אידאולוגיות לשוניות והן בממד הפרפורמטיבי של הדיבור כפעולה חברתית. אידאולוגיות לשוניות מתייחסות, למשל, למסכת ההנחות, האמונות והעמדות שיש לבני קבוצות תרבותיות שונות על השפה ושימושיה (Silverstein, 1979; Woolard & Schieffelin, 1994), לערך הפרגמטי או האסתטי המיוחס לשפות שונות בהקשרים שונים, לדיאלקטים ולסגנונות דיבור, לנורמות ההשתתפות בפעילויות לשוניות ולמשמעות הסמלית של צורות מבע ודפוסי אינטראקציה מסוימים. חקר הממד הפרפורמטיבי של הלשון מאיר, בין השאר, את תפקידה של השפה בהבניית המציאות, ביצירת קשרים אנושיים, בהבניית זהויות חברתיות־תרבותיות ובסימון גבולות חברתיים.

ברשימה קצרה זו ברצוני לסמן צעד נוסף בכיוון מחקרי זה בהקשר הישראלי ולהציע קריאה נוספת של תרבות הדוגרי הצברית, המאופיינת בהעדפה לדיבור ישיר, שאותה חקרת בזמנו (Katriel, 1986), מתוך העמדתה לצד "תרבות התקשורת" (communication culture), שנחקרה בעיקר בהקשר האנגלו־אמריקאי (Cameron, 2000) ואשר מעוגנת באידאולוגיה

* אני מודה ליעל זרובבל, חגי כתר־אל, מיכל קרבאל־טובי ורבקי ריבק על הערותיהם המועילות לגרסה קודמת של המאמר.

לשונית שממוקדת ביכולת לבחינה עצמית-רגשית, בפתיחות והקשבה ובהדדיות והכלה, ואשר רואה בטיפוח כישורים תקשורתיים אלה כלי מרכזי לפתרון בעיות תוך ובין-אישיות. תרבות שיח זו, ששורשיה נטועים בחלקם במורשת השיח התרפויטי, הייתה מוקד למחקר אתנוגרפי שעשיתי בארצות הברית עוד לפני עבודתי על הדוגריות הישראלית ושהתפרסם תחת הכותרת "What we need is communication" (Katriel & Philipsen, 1981). במבט לאחור אני מבקשת לבחון מחדש את "תרבות הדוגרי" ואת "תרבות התקשורת" על ידי העמדתן זו כנגד זו וזו לצד זו. תרבויות שיח אלו מעוגנות באידאולוגיות לשוניות שונות, ובשתייהן – אם כי באופנים שונים – הדיבור נתפס ככלי חברתי מרכזי. לנוכח לחול "תרבות התקשורת" לשיח הישראלי יש עניין מיוחד לבחון אותה לצד תרבות הדוגרי כעדות לשינויי עומק שחלו בתרבות השיח הישראלית.

הדוגריות כסגנון דיבור תרבותי מבנה זהות ישראלית-צברית באמצעות העדפה של דיבור ישיר, שמשדר (ובכך גם מאשר ומטפח) ערכים של דיבור אמת, כנות, ספונטניות, פשטות, תעוזה אישית ואכפתיות. האידאולוגיה הלשונית שמעגנת את הדוגריות הישראלית צמחה כחלק מן האתוס של בניו אומה בעשורים הראשונים של המאה הקודמת ועמדה ביסוד הדימוי התרבותי של הצבר כיהודי חדש שפיו וליבו שווים (אלמוג, 1997). על פי תפיסה זו, כפרקטיקה לשונית בעלת ממד פרפורמטיבי, הישירות הישראלית על מופעיה השונים מכוננת את הזהות הישראלית-צברית הן בחיי היום-יום והן בצמתים חברתיים שוברי שגרה. בספר שיצא לאור לאחרונה (Katriel, 2021) התייחסתי לצמתים כאלה כאשר טענתי שהאידאולוגיה הלשונית שעיצבה את הדוגריות הישראלית עומדת גם ביסודה של פעילות התנגדות אקטיביסטית של חיילים (ושל חיילים בכוח). מחקרי התבסס מבחינה אמפירית על הסוגה הטקסטואלית של "מכתבי סרבנים" ועל שיח העדות של "שוברים שתיקה". נוכחותו הנמשכת של שיח הדוגריות כשיח מאתגר ומתנגד בתרבות העכשווית (בדוגמאות שלהלן ובאחרות) משמעותית במיוחד על רקע השתלטותו של שיח פופוליסטי כוחני ושל סגנון "מתלהם" (Dori-Hacohen, 2019) המשולב בספקנות כלפי ערכים של עובדתיות ואמינות בשיח הציבורי בעידן ה"פוסט-אמת" וה"פייק ניוז". באופן אירוני, שיח הדוגריות של הקבוצות שחקרתי, אשר מממש חזון לשוני שמעוגן באתוס הציוני, משמש את הדור הצעיר של צברים ככלי לאתגור הזרם הציוני-מיליטריסטי המרכזי ומדיניות הכיבוש שהוא מאפשר ומתחזק כפי שמראה גם (Weiss, 2014). מכתבי הסרבנים שהתפרסמו במהלך השנים וארכיון העדויות של "שוברים שתיקה" הם דוגמאות למה שאני מכנה "אקטיביזם ממוקד-שיח", אשר מעוגן ב"תרבות הדוגרי" כאידאולוגיה לשונית שרואה בשימוש בשפה סוג חשוב של פעולה חברתית שיש בה משום אתגור המצב הקיים

וקבלת אחריות (Arendt, 2005) ואשר מגייסת טענות של דיבור אמת וישירות לערעור השיח הדומיננטי. בשיח העדות של סרבנים וחיילים שוברי שתיקה, הטענה לדיבור אמת וההרשאה לדיבור ישיר מעוגנות בעיקר בסמכותם של הדוברים כמי ש"היו שם" ואשר מדברים מדם ליבם. אקטיביזם ממוקד-שיח זה מבקש קודם כול "לשנות את השיח" כדרך לשנות את המציאות. מיקוד זה בפעילות הלשונית כסוג של אקטיביזם בולט על רקע האמביוולנטיות ששוררת בשדה האקטיביסטי עצמו באשר ליעילות של השפה ככלי למאבק (Katriel, 2021). אמביוולנטיות זו מאפיינת לא רק את השדה האקטיביסטי אלא גם את השדה הפוליטי כולו, ויעידו על כך הספקנות המוכרת כלפי המימוש ב"שטח" של הבטחות בחירות או הביקורות הנפוצות על מי שרק "מדברים ולא עושים".

הדוגריות, על שורשיה בתרבות הצברית ועל גלגוליה העכשוויים בשיח מחאה, מגלמת את התפיסה של השפה לא רק כפעולה אלא גם כפעולה רצויה שיש בה פוטנציאל לתיקון חברתי. כסגנון דיבור, הדוגריות כרוכה בהשמעת קול ביקורתי שקורא תיגר על בעלי כוח ועל תפיסות מקובלות ומעוגן בתביעה לערכים של עובדתיות, כנות, אומץ והקרבה כמימוש דיסקורסיבי של אתוס הגבורה הישראלי (זרובבל, 2004). התביעה לדיבור אמת כשיח מתריס, כ"speaking-truth-to-power", למרות מרכזיותה בתרבות הישראלית-צברית, איננה ייחודית לזירה המקומית.

דוגמה בולטת לשיח כזה נדונה במחקריו המאוחרים של מישל פוקו (Foucault, 2001;): על מונח ה"פרהסיה" ביוונית עתיקה (שתורגם לאנגלית ל-fearless speech או courage of truth). מונח זה, שכמו המונח "דוגרי" הוא מונח מטה-לשוני, דהיינו מונח שבא לאפיין פעילות לשונית ובכך מהווה "דיבור על דיבור", מתייחס גם הוא לפעילות לשונית של אחיזה באמת ועמידה עיקשת על מתן ביטוי לדברים נכוחים שאינם נוחים לאוזני הנמענים. ות ושמאתגרים את הסטטוס קוו. פוקו התחקה אחר השימושים במונח "פרהסיה", נגזרותיו וגלגוליהם בעולם העתיק, והדיון שהציע מהדהד תובנות שעלו מן הדיון בדוגריות הצברית. הניתוח הגנאלוגי של "פרהסיה" נועד לעקוב אחר המופעים של המונח בטקסטים עתיקים כעדות לתשתית התרבותית שממנה, לטענת פוקו, צמחה המסורת המערבית של חשיבה ביקורתית. מסורת זו מכוננת את הזירה הציבורית כמרחב שבו מוגן חופש הביטוי של קולות מן השוליים החברתיים. מושג הפעולה שמקופל בקוד הלשוני-תרבותי של דיבור אמת, הן בגרסת הדוגריות והן בגרסת הפרהסיה, מייצג פרשנות פרפורמטיבית שהתמסדה באקטיביזם העכשווי. זהו אקטיביזם שכרוך ביציאה מ"אזור הנחות" ויש בו מידה של הסתכנות והקרבה. הפעולה האקטיביסטית מכוונת לטלטל את

המערכת החברתית ואת השחקנים בה על ידי הצפת אמיתות לא נוחות שבחשיפתן טמון הפוטנציאל לתיקון, לפעור פערים במציאות שגורה, לערער על אמירות מוסכמות, לשאול שאלות שאינן נשאלות ולפתוח אפשרויות חדשות של דיון ציבורי. תפיסה זו של אקטיביזם ממוקד־שיח, שהוא בעל פוטנציאל לשינוי, מהדהדת את תפיסת הפעולה הפוליטית של חנה ארנדט (2013) כפעולה אתית שמשתתפת בכינון מחדש של העולם החברתי, ולא כפעולה אינסטרומנטלית שמכוונת לפתרון בעיות במסגרת הסדרים חברתיים קיימים.

"תרבות התקשורת", לעומת זאת, מעמידה במרכז את המונח "תקשורת" כקטגוריה לשונית־תרבותית שהפכה לרכיב מארגן בתרבות של מעמד הביניים הנאו־ליברלי בארצות המערב במחצית השנייה של המאה הקודמת. ככזו היא נדונה בהרחבה בספרות המחקר, במיוחד בתחומי האנתרופולוגיה הלשונית (Katriel & Philipsen, 1981; Carbaugh, et al., 1985). תרבות התקשורת מעוגנת בתפיסת אדם אינדיווידואליסטית שמדגישה את הבניית העצמי ואת כינון היחסים החברתיים כפרויקט שדורש השקעה מתמשכת באמצעות עבודת רגש ומשא ומתן בין־אישי ויכולת הכלה בצד נכונות לחשיפה עצמית באמצעות תמלול רגשות. דפוסי הדיבור המקופלים במושג "התקשורת" משמשים כלי לטיפול בקשיים ובאתגרים אישיים ובין־אישיים, אם בעולם הפרטי־משפחתי ואם בעולם העבודה. משימה אקספרסיבית ובין־אישית זו דורשת טיפוח של "כישורים תקשורתיים" כגון יכולת אינטרוספקציה ותמלול רגשות, אסטרטגיות של הצגת העצמי וניהול הרושם (גופמן, 1980). טיפוח כישורי תקשורת הוא פרויקט אישי שנעשה בעזרת מגוון מסגרות לימוד, בעיקר סדנאות ייעודיות, שמציעות את שירותיהם של "יועצי תקשורת" מסוגים שונים.

בשנות ה־80 של המאה הקודמת החלה "תרבות התקשורת" לחלחל ללב התרבות הישראלית של מעמד הביניים (האשכנזי). תהליך זה הובל בין השאר בתיווך תוכניות רדיו וטלוויזיה שקידמו פסיכולוגים ואנשי חינוך אשר ביקשו לטפח כישורי תקשורת בין־אישית על ידי כך שעודדו (והדגישו) יחס של קבלה ופתיחות לזולת, יכולת לתמלל רגשות ונכונות ללבן קשיים משפחתיים ובין־אישיים. קידום "תרבות התקשורת" לווה ביצירת הבחנה תרבותית בין המרחב הבין־אישי למרחב החברתי־מוסדי (לשם, 2020; Katriel, 2004) ובהתפתחות העיסוק המקצועי בישראל של מומחים לתקשורת (Fialkoff & Pinchevski, 2021).

במקרה של "תרבות התקשורת", העשייה החברתית שהפעילות הלשונית מכוונת אליה שונה מאוד מזו שבדוגריות או בפרהסיה. הטענה ש"מה שצריך זה תקשורת" או ש"צריך לדבר" באה לעודד פעולה לשונית אקספרסיבית, הנתפסת כאותנטית וכנותנת קול למציאות פנימית ומהווה פתרון לבעיות בין-אישיות. זו איננה פעילות לשונית שקוראת תיגר על מערכי כוח קיימים על ידי הצפת בעיות מושקקות. אופן הדיבור המקופל ב"תרבות התקשורת" מיועד לריפוי באמצעות הצפת קשיים רגשיים ועידוד מהלכים של התבוננות פנימית, תמלול רגשי, ליבון הבדלים אישיים ופערים תרבותיים וגישור על פניהם. חשוב לזכור, עם זאת, שלטיפוח כישורי תקשורת בשיח מקצועי-טיפולי יש גם כוח ממשטר. כוח זה נדון בהרחבה בעבודותיהם של דברה קמרון וא' סמנסון קאר (Cameron, 2000; Carr, 2010) ונבחן גם בשיח הטראומה הישראלי, על הדהודיו הביטחוניים (פרידמן-פלג, 2014). השיח האקספרסיבי שמגלם את "תרבות התקשורת" כורך יחדיו עבודה על העצמי (שנתפס כפגיע) ועבודה בין-אישית והוא מכוון לריפוי ואיחוי. כנגד זה בולט סגנון הדוגרי כדיבור עוכר שלווה, שממצב את הדוברת כמי שנאבקת על מקומו. במערך של יחסי כוח אגב מימוש ערכים של תעוזה ומחויבות.

המחקר החברתי נוטה לבחון כל אחד משני סדרי השיח הללו בנפרד. הדיון ב"שיח הדוגריות" מתייחס בעיקר ליכולת לגייס את הלשון לפעולה חברתית שמאתגרת יחסי כוח; ביטויה הבולט הוא שיח מחאה בזירה הציבורית. לעומתו, הדיון ב"תרבות התקשורת" מתמקד בפוטנציאל של השפה ככלי להתמודד עם הבעייתיות של עולם הרגש ומרקם היחסים הבין-אישיים המעוגן באידאולוגיה לשונית שמתנכרת לממד הפוליטי של עיצוב ומשטור הפעילות הלשונית בהקשרים ממסדיים.

אני מציעה לחשוב על שני סדרי שיח אלה כעל "טיפוסים אידאליים" שיש להם מימושים בזירה הישראלית העכשווית ושיכולים לשמש בסיס מושגי להמשך מחקר אתנוגרפי בזירה המקומית, ובמיוחד להמשיך ולהאיר את הבעייתיות שיש בשימוש בקטגוריות של "דיבור" ו"פעולה" כקטגוריות מרכזיות בתרבות השיח הישראלי. רכיב ההתבוננות הפנימית והוודוי בעדויות החיילים שחקרתי כחלק מתרבות הדוגריות מחד גיסא, והדיון על שיח הדוגריות בהקשר התרפויטי-יעוצי בזירות שונות של קואוצ'ינג בישראל שחקרה תמר קנה-שליט (Kaneh-Shalit, 2017) מאידך גיסא – שניהם מצביעים על זליגות בין "שיח הדוגריות" ו"שיח התקשורת". הבנת אפשרויות לשוניות אלו – כאלטרנטיבות תרבותיות או כמשאבים שיחניים לעיצוב דפוסי דיבור היברידיים בזירות חברתיות מתהוות – יכולה לתרום להבנה מעמיקה יותר של תרבות השיח הישראלית העכשווית ושל המתח המתקיים בה בין דיבורים למעשים.

מקורות

אילוז, אוה (2012). **גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית**. תרגום: איה ברזיר. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אלמוג, עוז (1997). **הצבר – דיוקן**. תל אביב: עם עובד.

ארנדט, חנה (2013). **המצב האנושי**. תרגום: אריאלה אזולאי ועדי אופיר. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

גופמן, ארוינג (1980). **הצגת האני בחיי היום יום**. תרגום: שלמה גונן. תל אביב: הוצאת דביר.

זרובל, יעל (2004). קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיות ההקרבה הפטריוטית בישראל. בתוך אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים). **פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת**. תל אביב: דיונון, 61–99.

לשם, רותם (2020). אקולטורציה דרך סיפורים משפחתיים: שיח תרפויטי, עבודת זהות רגשית, ומסלולי-חיים דוריים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.

פרידמן-פלג, קרן (2014). **העם על הספה: הפוליטיקה של הטראומה בישראל**. ירושלים: מאגנס.

Arendt, Hannah (2005). *Responsibility and judgment*. New York: Schocken Books.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, & Steven M. Tipton (1985). *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life*. Berkeley, CA: University of California Press.

Cameron, Deborah (2000). *Good to talk? Living and working in a communication culture*. London: Sage.

Carbaugh, Donal (1988). *Talking American: Cultural discourses on Donahue*. Norwood, NJ: Ablex.

Carr, E. Summeson (2010). *Scripting addiction: The politics of therapeutic talk and American sobriety*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Dori-Hacohen, Gonen (2019). *Hitlahamut: A term for unreasonable public talk in Israel*. *Discourse & Society* 30(2), 135–153.

- Fialkoff, Yonatan, & Amit Pinchevski (2021). Communicating communication: The recursive expertise of communication experts. *Language and Dialogue* 11(3), 367-385.
- Foucault, Michel (2001). *Fearless speech*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).
- Foucault, Michel (2011). *The courage of truth*. London: Palgrave Macmillan.
- Kaneh-Shalit, Tamar (2017). "The goal is not to cheer you up": Empathetic care in Israeli life coaching. *Ethos* 45(1), 98–115.
- Katriel, Tamar (1986). *Talking straight: Dugri speech in Israeli Sabra culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Katriel, Tamar (2004). *Dialogic moments: From soul talks to talk radio in Israeli culture*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Katriel, Tamar (2021). *Defiant discourse: Speech and action in grassroots activism*. London: Routledge.
- Katriel, Tamar, & Gerry Philipsen (1981). "What we need is communication": "Communication" as a cultural category in some American speech. *Communication Monographs* 48, 301–317.
- Silverstein, Michael (1979). Language structure and linguistic ideology. in Paul R. Clyne, William F. Hanks, & Carol L. Hofsbauer (eds). *The elements: Parasession on linguistic units and levels*. Chicago, IL: Chicago Linguistic Society, 193–247.
- Weiss, Erica (2014). *Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty*. Philadelphia, PA: The University of Pennsylvania Press.
- Woolard, Kathryn A., & Bambi B. Schieffelin (1994). Language ideology. *Annual Review of Anthropology* 23(1), 55–82.

פרופ' תמר כתרִיאל, החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה.
דוא"ל: tamark@edu.haifa.ac.il